

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΩΝ ΚΑΘΟΛΟΥ ΚΑΙ Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ WITTGENSTEIN*

ΚΩΣΤΗ Μ. ΚΩΒΑΙΟΥ

«Θά μπορούσε κανείς νά μᾶς ἀποκαλέσει ὀνοματοκράτες, ἂν δὲν εἶχαμε συνείδηση τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ ὄριο πού χαράζει ἓνας ὀρισμὸς χαράζεται γιὰ χάρη τῆς σπουδαιότητος αὐτοῦ τοῦ ὀρίου. Καί οἱ προτάσεις πού ἐξηγοῦν αὐτὴ τὴ σπουδαιότητα δὲν εἶναι προτάσεις περὶ τῆς γλώσσας».¹

«Δὲν ἀναλόουμε φαινόμενα (λ.χ. τὴ σκέψη), ἀλλὰ ἔννοιες (λ.χ. τοῦ σκέπτεσθαι) καὶ συνεπῶς τὴ χρῆση τῶν λέξεων. Ἐτσι θά νόμιζε κανεὶς πὼς κάνουμε ὅ,τι καὶ οἱ ὀνοματοκράτες. Ἄλλὰ οἱ ὀνοματοκράτες κάνουν τὸ λάθος νά θεωροῦν ὅλες τίς λέξεις σάν *ὀνόματα*, καὶ ἐπομένως νά μὴν περιγράφουν πράγματι τὴ χρῆση τους, ἀλλὰ νά δίνουν τρόπον τινά μονάχα ἓνα σκίτσο αὐτῆς τῆς περιγραφῆς».²

I

Ἄν ὑπάρχουν σήμερα πολλοὶ συγγραφεῖς φιλοσοφικῶν δοκιμίων (κυρίως ἄρθρων σέ φιλοσοφικά περιοδικά) πού ἔχουν παρεξηγήσει τελείως τὴ διαπραγματεύση τοῦ θέματος τῶν «οἰκογενειακῶν ὁμοιοτήτων» ἀπὸ τὸν Ludwig Wittgenstein³, αὐτὸ ὀφείλεται, κατὰ τὴ γνώμη μου, κυρίως στοῦ γεγονότος ὅτι οἱ συγγραφεῖς αὐτοὶ μελετοῦν τὸ θέμα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς ἀντιλήψεις τοῦ Wittgenstein περὶ νοήματος, καὶ μερικές φορές ἐν ἀγνοίᾳ τῆς ὑπόλοιπης φιλοσοφίας του. Τὸ θέμα εἶναι γι' αὐτοὺς ἐξαιρετικὰ ἐρεθιστικὸ, γιατί ἐμφανίζεται σά μιὰ συνέχιση τῆς ἀτέρμονης⁴ διαμάχης γύρω ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὴν ὑπαρξὴ ἢ μὴ, τῶν «καθόλου» ἢ «universalia».

Οἱ ἀρθρογράφοι χωρίζονται στοὺς ἐπικριτὲς μιᾶς *ὑποτιθέμενης* 'θεωρίας' οἰκογενειακῶν ὁμοιοτήτων τοῦ Wittgenstein, κατὰ τῆς ὁποίας βάλλουν ἀμυνόμενοι ὑπὲρ κάποια παραδοσιακῆς μορφῆς οὐσιοκρατίας (Essentialismus)⁵, καὶ στοὺς ἀπολογητὲς αὐτῆς τῆς ὑποτιθέμενης θεωρίας ἐνάντια στὴν 'ἀρτηριοσκληρωτικὴ' οὐσιοκρατία.

Καὶ εἶναι πολλοὶ ἀκόμη καὶ σήμερα πού ἔχουν τὴν ἐντύπωση πὼς ἡ ἐπαναστατικότητα τῆς σκέψης τοῦ Wittgenstein συνίσταται —τουλάχιστον σ' ἓνα μεγάλο μέρος της— στὴν ἀνασκευὴ τῆς οὐσιοκρατίας. Ἄλλὰ τὸ τρόπαιον πού διεκδικεῖ ἡ ὑστερη φιλοσοφία τοῦ ἀστριακοῦ φιλοσόφου δὲν εἶναι τόσο πενιχρό. Καὶ λέω 'πενιχρό', γιατί ἡ κατάργησις τῆς οὐσιοκρατίας καὶ ἡ ὑποκατάστασίς της ἀπὸ μιᾶς θεωρίας ὁμοιοτήτων δὲν εἶναι ἔργο δικό του, ἀλλὰ τῶν ὀνοματοκρατῶν ἢ, ἴσως ἀκριβέστερα, τοῦ David Hume.

Ἡ σκέψη τοῦ Wittgenstein εἶναι πολὺ ριζοσπαστικότερη⁶ ἀπ' ὅ,τι μέχρι πρὶν λίγα χρόνια νομιζόταν. Μὲ δύο λόγια, ὁ βιεννέζος φιλόσοφος ἀποσκοπεῖ στὴν ἀναδιάρθρωση τῆς μέχρις αὐτὸν φιλοσοφικῆς παράδοσης καὶ στὴν γιὰ πρώτη φορά τοποθέτηση τῆς φιλοσοφίας σ' ἓνα τελείως ἄλλο ἐπίπεδο.

Σκοπὸς αὐτοῦ τοῦ ἀρθρου εἶναι νά δώσει μὲ ὅσο τὸ δυνατό ἀδρότερες⁷ γραμμὲς τὴ διάστασις τῶν δύο ἐπιπέδων, τῆς παραδοσιακῆς καὶ τῆς βιτγκενσταϊνικῆς φιλοσοφίας, παίρνοντας σάν ἀφορμὴ τὸ πολυσυζητημένο θέμα τῶν οἰκογενειακῶν ὁμοιοτήτων.

II

Ἡ συζήτηση γιά τά *universalia* θά πρέπει νά ξεκίνησε πρὶν αἰῶνες ἀπὸ τή γεμάτη θαυμασμό διαπίστωση πὼς τά πάντα γύρω μας διέπονται ἀπὸ τάξη⁸. Πὼς ὁ κόσμος τῆς ἐμπειρίας μας διέπεται ἀπὸ γενικούς νόμους πού καθορίζουν τή συμπεριφορὰ τῶν ἐπιμέρους ἀντικειμένων τῆς· καί πὼς ἡ ἴδια μας ἢ γλώσσα, πού περιγράφει αὐτόν τόν κόσμο, χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀνάλογη τάξη (γιά νά μπορεῖ ἀσφαλῶς νά παρακολουθεῖ τή νομοτέλειά του)⁹. Ἀπὸ ἐδῶ ξεκινάει ὁ «ἡμερος τῆς γενικότητας»¹⁰, τίς πλάνες τοῦ ὁποίου ὁ Wittgenstein προσπαθεῖ νά ξεριζώσει ἀπὸ τήν ποτισμένη στήν παράδοση σκέψη μας.

Τὴν ἀπαράνω διαπίστωση συνόδευσε γρήγορα ὁ πρῶτος μεταφυσικός ἰσχυρισμός, ἐναρκτήριος κρικός μιᾶς ἀλυσίδας ἀπορημάτων πού ἀφοροῦσαν τή φύση τῆς τάξης, τὰ *αἷτια* τῆς γενικότητας, τή *μορφή* τῆς σχέσης ἀνάμεσα στίς γενικές ἀρχές καί τὰ ἐπιμέρους γεγονότα, ἀνάμεσα σ:ούς γενικούς ὅρους καί τὰ ἐπιμέρους ἀντικείμενα. Ὁ μεταφυσικός αὐτός ἰσχυρισμός ἦταν: Ἐάν δέν ὑπῆρχε τάξη καί γενικότητα στὸν κόσμο καί στή γλώσσα μας, μήτε τόν κόσμο θά καταλαβαίναμε μήτε ὁ ἕνας τόν ἄλλο.

Ἔτσι ἡ τάξη καί ἡ γενικότητα πῆραν τή θέση τῆς *ἀναγκαίας συνθήκης* τῆς πρὸ σημαντικῆς ἀνθρώπινης ἀπαιτήσης: τῆς ἀντίληψης (*Verstehen*). Νά καταλαβαίνομε δηλαδή τί σημαίνουν ὄλ' αὐτὰ γύρω μας, τί σημαίνουν ὄλ' αὐτὰ μέσα μας, τί σημαίνουν αὐτὰ πού οἱ ἄλλοι μᾶς λένε.

Καί τέθηκαν τὰ πρῶτα εὐλογα ἐρωτήματα: Πὼς *ταξινομήθηκε* ἄραγε ὁ κόσμος; Σύμφωνα μέ ποιό *κριτήριο* ταξινομήσαμε τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας μας; Ποιό κριτήριο θά καθορίζει ἀπὸ δῶ καί μπρὸς τὴν πορεία τῶν μελλοντικῶν μας ταξινομήσεων; Γιατί τόσα *διαφορετικά* πράγματα ἔχουν τὸ *ἴδιο* ὄνομα;¹¹

Ἡ πρώτη ἀπάντηση πού δόθηκε σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἐρώτημα εἶναι ἡ σύνοψη τῆς λεγόμενης *οὐσιοκρατικῆς θεωρίας περὶ τῶν καθόλου*: Ὁλ' αὐτὰ τὰ *φαινομενικά* διαφορετικά πράγματα ἔχουν κοινὸ ὄνομα, γιατί ἔχουν κοινή οὐσία· ἔχουν ιδιότητες πού ὄλα, ὄσο διαφορετικά κι ἂν εἶναι, μοιράζονται. Λ.χ., τὸ χρῶμα, τὸ σχῆμα, τὸ μέγεθος, οἱ συνήθειες τῶν πουλιῶν εἶναι *περιφερειακές* ιδιότητες, πού δέ συνιστοῦν τὴν οὐσία τοῦ ὄρου «πουλί». Ἐνῶ τὸ «ἔχει φτερά», «ἔχει ράμφος», «γεννάει αὐγά» κλπ, ὄλ' αὐτὰ μαζί συνιστοῦν τὰ οὐσιώδη γνωρίσματα¹² βάσει τῶν ὁποίων μποροῦμε ν' ἀποφανθοῦμε κατὰ πόσον ἓνα ὄν X εἶναι πουλί ἢ ὄχι.

Ἡ οὐσιοκρατικὴ θεωρία περὶ τῶν καθόλου πῆρε πολλές μορφές. Ὁ Πλάτωνας ξεκίνησε πρῶτος τὴ συζήτηση γιά τὰ *universalia* καί τὰ ταῦτιζε μέ τίς Ἰδέες του: Ὁ λόγος πού τόσα διαφορετικά πράγματα ὀνομάζονται μέ τὸ ἴδιο ὄνομα εἶναι ὅτι μᾶς «θυμίζουν» τὴν ἴδια Ἰδέα.¹³ Ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε διαφορετικὴ γνώμη. Ἐπέκρινε τὸν Πλάτωνα¹⁴ γιά τίς ἀνεπάρκειες τοῦ μοντέλου του — πού δέ θά μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ — καί ὑποστήριξε πὼς τὰ καθόλου (σύμφωνα μέ τὴ δική του ὀρολογία) δέν εἶναι ἀνεξάρτητες ὄντοτες ἑνός ἄλλου κόσμου, πρὸς τίς ὁποῖες τὰ ὄντα αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ κόσμου πασχίζουν νά μοιάσουν, ἀλλὰ ὑπάρχουν *μέσα* στὰ πράγματα σάν κοινὰ στοιχεῖά τους: Τὸ καθόλου X εἶναι τὸ κατηγορούμενο γιά ὄλα ἀνεξαιρέτως τὰ ἐπιμέρους x. Τί κοινὸ ἔχουν ὄλα τὰ χρωματιστὰ πράγματα; τὸ χρῶμα. Τὸ χρῶμα λοιπὸν εἶναι τὸ γένος, τὸ καθόλου, τὸ *universale* τῶν ἐπιμέρους χρωματιστῶν πραγμάτων.¹⁵

Οί δύο αυτές θεωρίες, πού όντολογικά είναι συγγενείς καί άνήκουν στό δόγμα τής *πραγματοκρατίας* (Realismus) γιατί ύποστηρίζουν τήν ύπαρξη τών καθόλου άνεξάρτητα από τήν ύπαρξη νοούντων ύποκειμένων, ξμειναν στήν Ιστορία ώς *universalia ante rem* (Πλάτων) καί *universalia in re* (Άριστοτέλης). Δηλαδή, τά καθόλου *πρίν* τά πράγματα καί τά καθόλου *μέσ'* στά πράγματα.

Στά πλαίσια πάντοτε τής ούσιοκρατίας, αλλά σέ διαφορετικό όντολογικό επίπεδο, κινήθηκαν οί *έννοιοκρατικές* θεωρίες (Conceptualismus) του Locke¹⁶ καί του Berkeley¹⁷. Γι' αυτούς, αντίθετα πρός τούς *πραγματοκράτες*, τά *universalia* είναι όντα έξηρημένα από τά νοούντα ύποκείμενα, υπό τήν έννοια ότι, άν δέν ύπήρχαν νοούντα ύποκείμενα, δέ θά ύπήρχαν καί *universalia*. Ό όρος πού χρησιμοποιούν σέ αντικατάσταση τών *άριστοτελικών* καθόλου είναι «γενικές ιδέες» (*general ideas*). Οί έννοιοκράτες ξεκινούν από τήν άκραία *άριστοτελική* θέση ότι όλα τά ύπαρκτά είναι *έπιμέρους* καί, *ίσχυριζόμενοι* ότι *έμπειρία* καί *γλώσσα* χαρακτηρίζονται από τήν ίδια γενικότητα, προσπαθούν νά βρούν πώς σχηματίζονται οί έννοιες· πώς μπορεί νά είναι γενικές, όταν τά δεδομένα τής *έμπειρίας* είναι *έπιμέρους*· καί πώς μπορεί ή σημασία τών λέξεων νά είναι γενική, άν τά πράγματα πού αυτές σημαίνουν είναι *έπιμέρους*.

Καί πάλι δέ θά μάς *άπασχολήσουν* *έδω* οί *ιδιαιτερότητες* τών θεωριών τής έννοιοκρατίας, *παρ'* όλο πού *όδήγησαν* σέ *τρομερές* *ξριδες*¹⁸. Έκείνο πού μάς *ένδιαφέρει* είναι ότι διατήρησαν τήν *πραγματοκρατική* *πεποίθηση* ότι *ύπάρχει* *κάποιο κοινό στοιχείο*, μόνο πού τό κοινό στοιχείο δέ βρίσκεται μέσα στά ίδια τά πράγματα (πού είναι *έξ* *όρισμού* *έπιμέρους*), *άλλά μετά* από αυτά (*post rem*), δηλαδή στή *διάνοια*. Τό κοινό στοιχείο είναι ή *γενική ιδέα*.

Η πρώτη ριζικά διαφορετική από τήν ούσιοκρατία θεωρία είναι ή *όνοματοκρατία* (Nominalismus) σύμφωνα μέ τήν όποία μόνο οί λέξεις είναι *universalia* (τό μόνο κοινό πού *ύπάρχει* *ανάμεσα* σέ δύο ή περισσότερα *όμώνυμα* *έπιμέρους* είναι αυτό *άκριβώς* τό *όνομα*). Πράγμα πού σημαίνει πώς *καμμιά* κοινή ούσία δέν *ύπάρχει* *είτε* *στά* *ίδια* *τά* *πράγματα* *είτε* *στis* *ιδέες* *μας* *γι'* *αυτά*. Η *άρνηση* τών *πραγματικών* *καθόλου* *είχε* *ξεκινήσει* *ήδη* από τόν *Μεσαίωνα* μέ τούς *Σχολαστικούς*.¹⁹

Μιά *άκραία* *όνοματοκρατία* είναι *προφανές* ότι δέ *δίνει* *καμμιά* *έξήγηση* του *γιατί* *τά* *όμώνυμα* *έπιμέρους* *είναι* *όμώνυμα*.²⁰ *Αν* *τά* *διάφορα* *πουλιά* *είναι* *πουλιά*, *έπειδή* *όνομάζονται* *πουλιά*, *τότε* *γιατί*, *λ.χ.*, *τά* *θηλαστικά* *νά* *μή* *λέγονταν* *κι* *αυτά* *πουλιά*; *Θά* *μπορούσαμε* *οτιδήποτε* *νά* *τ'* *όνομάσουμε* *οτιδήποτε*. *Φυσικά* *κάτι* *τέτοιο* *δέν* *τό* *ίσχυρίστηκε* *κανείς* *φιλόσοφος* *άπ'* *όσο* *ξέρω*, *έκτός* *ίσως* *άπό* *τόν* *Roscelin de Compiègne*²¹, *πού* *καί* *γι'* *αυτόν* *ώστόσο* *ύπάρχουν* *σοβαρές* *άμφιβολίες*.²²

Η *άποδεκτή*, *άλλ'* *άσθενής* *μορφή* *όνοματοκρατίας*, είναι ή *μετριοπαθής*, *τύπου* *Hobbes*²³, σύμφωνα μέ τήν όποία, *ναί* *μέν* *οί* *λέξεις* *είναι* *τά* *καθόλου*, *άλλά* *ή* *χρήση* *τους* *βασίζεται* *σέ* *όμοιότητες* (*similitudes*) πού *ύπάρχουν* *ανάμεσα* *στά* *έπιμέρους*. Έτσι *όμως* ή *όνοματοκρατία* *χάνει* *σχεδόν* *τόν* *λόγο* *ύπαρξης* *της*. *Διότι*, *ένω* *διατίθεται* *ότι* *καταργεί* *τήν* *καθολικότητα* *του* *άντικειμένου* *πρός* *χάριν* *τής* *καθολικότητας* *τής* *λέξης*, *τελικά* *έπανεισάγει* *κατ'* *ανάγκη* *τό* *άντικείμενο* *μιλώντας* *για* *τίς* *μεταξύ* *τών* *έπιμέρους* *όμοιότητες*. Έπομένως, *έφ'* *όσον* *δεχτούμε* *μιά* *θεωρία* *όμοιοτήτων* *για* *τά* *πράγματα* *καί*, *έφ'* *όσον* *ή* *καθολικότητα* *τών* *λέξεων* *έξαρτάται* *άπό* *τίς* *όμοιότητες* *μεταξύ* *τών* *πραγμάτων*, *ή* *θεωρία* *όμοιοτήτων* *για* *τίς* *λέξεις* *συμφύρεται* *μέ* *τή* *θεωρία* *όμοιοτήτων* *για* *τά* *πράγματα*· *καί* *ή* *όνοματοκρατία* *παύει* *νά* *έχει* *υπό-*

σταση σάν ξεχωριστή θεωρία περί τῶν καθόλου.

Ἄλλά ὁ ὄντολογικός συμφορμός τῆς ὀνοματοκρατίας μέ τό ἕνα ἢ τό ἄλλο δόγμα δέν εἶναι ἐκεῖνο πού μᾶς ἀφορᾷ ἐδῶ. Ἡ ὀνοματοκρατία μᾶς ἐνδιαφέρει μονάχα σάν μιά θεωρία ὁμοιοτήτων, ἀντιπαραβαλλόμενη πρός τίς θεωρίες τῆς οὐσίας.

Ἄν καί μιλώντας γιά θεωρία ὁμοιοτήτων ἔχουμε συνήθως κατά νοῦν τοὺς ὀνοματοκράτες, δέ θά πρέπει νά ξεχνᾶμε πῶς ὁ κύριος εἰσηγητής μιᾶς γνήσιας θεωρίας ὁμοιοτήτων ἦταν ὁ Hume, ἕνας ἐμπειριοκράτης καί ἐννοιοκράτης. Εἶναι ἀλήθεια πῶς γιά ὁμοιότητα μιλοῦσαν καί ὁ Locke καί ὁ Berkeley, ἀλλά ἔτσι ὅπως τήν ἐννοοῦσαν δέν ἦταν ἄλλη τελικά ἀπό τήν ἀριστοτελική οὐσία.²⁴ Γι' αὐτούς, ὅμοια εἶναι δυό πράγματα πού μοιράζονται τήν ἴδια ιδιότητα· καί ὅσο περισσότερες μοιράζονται, τόσο πιά ὅμοια εἶναι. Ὑπάρχουν *βαθμίδες* ὁμοιότητας.

Ὁ Hume συνέλαβε τήν ἀδυναμία τῆς οὐσιοκρατίας νά δώσει λόγο γιά τήν ὁμοιότητα μεταξὺ ἀπλῶν μὴ ἀναλυσίμων ἰδεῶν ἢ ιδιοτήτων. Τό μπλέ καί τό πράσινο μοιάζουν περισσότερο ἀπ' ὅ,τι τό μπλέ καί τό κόκκινο. Δέ μοιράζονται ὅμως καμιά ἰδιότητα πού νά δικαιολογεῖ τό γεγονός αὐτό. Συνεπῶς ἡ ἐννοια τῆς ὁμοιότητας δέν εἶναι ἀναγώγιμη στήν ἐννοια τῆς ταυτότητας μερικῶν ιδιοτήτων, ἀλλά εἶναι ἡ ἴδια *ἔσχατη σχέση*. Κατά τόν Hume ὁ λόγος πού τά κόκκινα πράγματα λέγονται κόκκινα εἶναι ὅτι μοιάζουν μεταξύ τους κατ' ἄλλον τρόπο ἀπό ἐκεῖνον πού μοιάζουν μέ τά μπλέ ἢ τά σκληρά ἢ τά μαλακά κοκ πράγματα. Δέν περιγράφουμε τίποτε μέ τό νά ποῦμε πῶς ὅλα τά κόκκινα πράγματα μοιράζονται τήν ιδιότητα τῆς «ἐρυθρότητας». Εἴμαστε περισσότερο κατανοητοί, ἂν ποῦμε «εἶναι κόκκινα», πράγμα πού σημαίνει ὅτι μοιάζουν μεταξύ τους κατά τό ὅτι εἶναι κόκκινα.²⁵

Οἱ κυριότερες ἀντιρρήσεις γιά τή θεωρία τῆς ὁμοιότητας διατυπώθηκαν ἀπό τόν Russell, ὁ ὁποῖος ὑποστήριζε μιά πλατωνικοῦ τύπου πραγματοκρατία. Μποροῦμε, ἔλεγε, ν' ἀναγάγουμε τήν ἐννοια τῆς ιδιοτήτας στήν ἐννοια τῆς σχέσης· καί τά καθόλου, ἀντί γιά ιδιότητες, νά εἶναι σχέσεις ἢ ἔστω ἡ *σχέση ὁμοιότητας*. Ἄλλ' αὕτη ἡ σχέση ὁμοιότητας πρέπει νά εἶναι *universale*, διότι, ἂν δέν εἶναι, θά εἶναι ἐπιμέρους, ὁπότε θά εἴμαστε ἀναγκασμένοι νά παραδεχτοῦμε μιά νέα ὁμοιότητα ἀνάμεσα σ' αὐτή τήν ὁμοιότητα καί σέ κάποια ἄλλη πού θά διέπει τά μέλη μιᾶς ἄλλης ὁμάδας πραγμάτων· καί οὕτω καθεξῆς ἐπ' ἄπειρον. Ἄλλ' ἀφοῦ ἡ ὁμοιότητα εἶναι *universale*, ποῖος ὁ λόγος νά κατασκευάζουμε περίπλοκες θεωρίες, μόνο καί μόνο γιά ν' ἀποφύγουμε τήν παραδοχή ἐννοιῶν ὅπως «ἐρυθρότητα» ἢ «τριγωνικότητα» κλπ;²⁶

Μέ τόν Russell ἡ ὑπαρξη τῶν καθόλου φάνηκε νά διασφαλίζεται ξανά. Ἄραγε ἡ ἐνασχόληση τοῦ Wittgenstein μέ τό θέμα τῶν οἰκογενειακῶν ὁμοιοτήτων νά ἦταν μιά ἔμμεση ἐπίθεση κατά τοῦ βρεταννοῦ φιλοσόφου, στηριγμένη πάνω στά πρότυπα τῆς διδασκαλίας τοῦ Hume; Ἄν καί στήν ἀνάγνωσή μου τῶν κειμένων τοῦ Wittgenstein δέ συνάντησα πουθενά ἀνοιχτή ἀναφορά στήν κριτική τοῦ Russell γιά τή θεωρία τῶν ὁμοιοτήτων, ὥστόσο πιστεύω πῶς κάτι τέτοιο δέν πρέπει ν' ἀποκλεισθεῖ. Ὁ Wittgenstein ἦταν ἀσφαλῶς ἐνήμερος τῶν περισσότερων κειμένων τοῦ Russell.

III

Ὅπως εἶδαμε στή σύντομη αὐτή σκαριφηματική ἐκθεση τῆς περιπέτειας τῶν καθόλου²⁷, μιά ἀνανεωμένη οὐσιοκρατία φάνηκε νά κερδίζει τή μάχη κατά τῆς θεω-

ρίας τῶν ὁμοιοτήτων, μέ τή βοηθητική ἐπέμβαση τοῦ Russell. Ἦταν ἐπόμενο, οἱ ἀπολογητές τῆς θεωρίας τῶν ὁμοιοτήτων ν' ἀγκαλιάσουν τόν ὕστερο Wittgenstein σάν ἀνανεωτή τῆς τάσης τους, ἔχοντας μάλιστα δεδομένη τήν ἀρχική φιλία τῶν δύο φιλοσόφων καί τή μεταγενέστερη ρῆξη τους. Ἀλλά, ὅπως θά δοῦμε στή συνέχεια, ἡ πρόθεση τοῦ Wittgenstein δέν ἦταν ν' ἀνασκευάσει τόν Russell, ἀλλά νά ἀπαλλάξει μιά γιά πάντα τό ἔργο τῆς φιλοσοφίας ἀπό ἐπιστημονικοῦ τύπου προσμίξεις. Θά δοῦμε ἐπίσης πώς, ἂν καί ἡ ἐπεξεργασία τοῦ θέματος τῶν οἰκογενειακῶν ὁμοιοτήτων ἀπό τόν Wittgenstein εἶναι ὁμολογουμένως διαφορετική, ἐκτενέστερη, διεισδυτικότερη καί ἴσως πειστικότερη ἀπό ἐκείνη τοῦ Hume ἢ τοῦ Hobbes κ.ἄ., ἡ ἀντίληψη παραμένει ἡ ἴδια. Ἡ ριζική διαφορά ἀνάμεσα στούς ὀνοματοκράτες καί τόν Wittgenstein ἔγκειται στήν *πρόθεση*.²⁸ Ὁ *τρόπος* πού ὁ Wittgenstein φιλοσοφεῖ εἶναι διαφορετικός. Γι' αὐτόν, δέν ὑπάρχουν θεωρίες στή φιλοσοφία.²⁹ Ἡ φιλοσοφία εἶναι μιά ἔρευνα τοῦ τρόπου χρήσης τῶν λέξεων (τῶν γλωσσικῶν ἐκφράσεων ἐν γένει) στά πλαίσια τῶν διαφόρων γλωσσικῶν παιχνιδιῶν.³⁰ Εἶναι μιά γραμματική ἔρευνα³¹, πού ἀποκαλύπτει ἀναγκαῖες σχέσεις³², πού δέν εἶναι ἄλλες ἀπ' τοὺς κανόνες χρήσης τῶν λέξεων. Στή φιλοσοφία δέν ἐξηγοῦμε³³ τή φύση ἐνός *φαινομένου*³⁴, ὅπως κάνουμε στίς ἐμπειρικές ἐπιστῆμες· οὔτε ξεκινᾶμε ἀπό ἀξιιώματά γιά ν' *ἀποδείξουμε* κάτι μέσα ἀπό παραγωγικές διαδικασίες. Ἀπλῶς διαφανοποιοῦμε κατά κάποιον τρόπο τή γλώσσα ἀποκαλύπτοντας τή μεταμφιεσμένη λογική της μορφή³⁵. Δέν ἐπεμβαίνουμε στή χρήση τῆς γλώσσας· ἀφήνουμε τά πάντα ὅπως ἔχουν.³⁶

Οἱ προτάσεις «ἡ γλώσσα διέπεται ἀπό τάξη», «οἱ λέξεις σημαίνουν δι' ἀναφορᾶς στά πράγματα», «οἱ γενικοί ὄροι ὀνομάζουν ἓνα κοινό στοιχεῖο» κλπ., ἔχουν τό χαρακτηριστήρα γενικῶν ἐμπειρικῶν δηλώσεων, προτάσεων δηλαδή πού μᾶς πληροφοροῦν τί *συμβαίνει* στό χωρο τῆς γλώσσας. Μ' ἄλλα λόγια μᾶς δίνουν μιά περιγραφή τοῦ *φαινομένου* γλώσσα ἢ κάποιου τμήματος τοῦ φαινομένου αὐτοῦ. Καί ἀποτελοῦν τόν πυρήνα διαφόρων θεωριῶν περί γλώσσας. Οἱ θεωρίες αὐτές μιμοῦνται τίς θεωρίες τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν κατά τό ὅτι ξεκινώντας ἀπό γενικές ἀρχές καί δουλεύοντας μέ παραγωγικές μεθόδους περιμένουν ἐπιβεβαίωση ἢ διάψευση δι' ἀναφορᾶς τους σέ ἐπιμέρους γεγονότα μέχρις στιγμῆς ἀνυποψίαστα, πού ὥστόσο οἱ θεωρίες μοιάζουν νά ὑπαινίσσονται.

Τά προβλήματα πού οἱ θεωρίες αὐτές ἐπιδιώκουν νά ἐπιλύσουν ὀνομάζονται συνήθως «φιλοσοφικά»· ὥστόσο ὁ χαρακτήρας καί τῶν προβλημάτων καί τῶν θεωριῶν εἶναι ὅπως εἶπαμε περισσότερο ἐμπειρικός, ἐπιστημονικός³⁷. Ἔχουμε κι ἐδῶ νά κάνουμε μέ καινούργιες θεωρητικές κατασκευές καί μέ τήν ἀνακάλυψη καινούργιων γεγονότων. Περιμένουμε κάτι καινούργιο ν' *ἀνακαλύψουμε*³⁸ γύρω ἀπό τό *φαινόμενο* τῆς γλώσσας.³⁹ Κατά τόν Wittgenstein τά προβλήματα αὐτά εἶναι κίβδηλα· γι' αὐτό καί δέν ἐπιδέχονται λύση. Τόσο αὐτά, ὅσο καί οἱ θεωρίες πού προτίθενται νά τά ἐπιλύσουν, δέν εἶναι ἄλλο ἀπό παραφύαδες γραμματικῆς.⁴⁰ Ἐδῶ βρίσκεται ἡ ρίζα τῆς μεταφυσικῆς.

Ἡ μεταφυσική εἶναι μιά ἰδιόρρυθμη 'ἐπιστήμη', ἡ ὁποία μοιάζει ὡς πρός τό χαρακτηριστήρα καί τίς μεθόδους μέ τίς φυσικές ἐπιστῆμες, ἀλλά ἔχει κατά κάποιον τρόπο 'μακρύτερο χέρι' ἀπ' αὐτές, γιατί μπορεῖ καί πιάνει τόν 'πυθμένα'⁴¹ τῶν φαινομένων. Εἶναι μιά ὑπερεπιστήμη πού ἐρευνᾷ τίς «πρώτες ἀρχές».

Ὁ πυθμένας τῆς πραγματικότητας εἶναι ἀνύπαρκτος, διακηρύσσει ὁ Wittgenstein.⁴² Εἶναι κατά κάποιον τρόπο 'ζωγραφιστός' πάνω στήν ἐπιφάνεια τῆς πραγμα-

τικότητας· κι εμείς σκύβοντας πάνω απ' τή ζωγραφιστή ἄβυσσο, σπᾶμε τά κεφάλια μας χτυπώντας στό πραγματικό ἔδαφος.⁴³ Εἶναι ἡ γλώσσα μας τό παράξενο αὐτό ἔδαφος πού καθρεφτίζει ἀνύπαρκτα βᾶθη, ἀνύπαρκτες *κρυμμένες* ἀλήθειες· καί οἱ ἀφθονοῦσες μεταφυσικές θεωρίες εἶναι τά καροῦμπαλα πού εἰσπράξαμε χτυπώντας πάνω στά *δρια τῆς γλώσσας*.⁴⁴ Ἄρκει ν' ἀντιληφθοῦμε τήν ἀπάτη, καί ἡ μεταφυσική μέ τό μακρῦ χέρι θά ἐξατμισθεῖ· τό μεταφυσικό πρόβλημα θά διαλυθεῖ.⁴⁵

Τό πρόβλημα τῶν καθόλου ἐμφανίζεται σάν ἓνα ὑπεργλωσσολογικό πρόβλημα. Ἄν ἡ γλωσσολογία καταγίνεται μέ τήν ὀργάνωση τῆς γλώσσας, προτείνοντας θεωρίες πού νά ἐξηγοῦν τή δομή της, μιά ὑπεργλωσσολογία καταγίνεται μ' ἐκεῖνο πού βρίσκεται πίσω ἀπό τή γλώσσα, τήν ὑποτιθέμενη 'λογική ὑποδομή' τῆς γλώσσας⁴⁶, καί πού, ἂν τό ἀνακαλύψει, θά μάθουμε ἐπιτέλους τήν αἰτία τῆς δομῆς τῆς γλώσσας πού ὁ γλωσσολόγος μᾶς περιγράφει⁴⁷. Οἱ θεωρίες τῶν καθόλου εἶναι ὑπεργλωσσολογικές θεωρίες· καί ἡ θεωρία τῶν ὁμοιοτήτων μιά ἀπ' αὐτές. Ἐνῶ ἔχει νόημα νά ποῦμε πώς μιά γλωσσολογική θεωρία εἶναι ὀρθή ἢ ἐσφαλμένη, δέν ἔχει νόημα νά ποῦμε κάτι τέτοιο γιά τίς θεωρίες τῶν καθόλου· γιατί, ἐνῶ οἱ πρῶτες ἀναφέρονται σ' ἓνα ὑπαρκτό φαινόμενο (τή γλώσσα), οἱ δεύτερες, διαχωρίζοντας ἀθέμιτα τό φαινόμενο σέ ἐπιφάνεια καί πυθμένα, ἀναφέρονται σέ μιά ψευδαίσθηση (τόν πυθμένα τῆς γλώσσας).

Ἄσσοι ἰσχυρίζονται πώς ἡ θεωρία τῆς οὐσίας εἶναι ὀρθή καί ἡ θεωρία τῆς ὁμοιότητας λανθασμένη ἢ ἀντιστρόφως, δέν κάνουν τίποτε ἄλλο ἀπ' τό νά προτιμοῦν μιά 'μόδα' ἀπό μίαν ἄλλη. Γιατί τά 'γλωσσικά γεγονότα', ὅπως θά δοῦμε στή συνέχεια, δέν ἐπιβεβαιώνουν οὔτε τή μία οὔτε τήν ἄλλη. Καί ὅσοι ἐκλαμβάνουν τά λεγόμενα τοῦ Wittgenstein γιά τίς οἰκογενειακές ὁμοιότητες σάν σπέρματα κάποιας θεωρίας πού σκόπευε ἐκεῖνος νά εἰσηγηθεῖ ὡς λύση στό πρόβλημα τῶν καθόλου, ἀπλῶς παρεξηγοῦν τόν συγγραφέα τῶν *Ἐρευνῶν*.⁴⁸

Μιλώντας γιά τό *universale* «παιχνίδι», ὁ Wittgenstein παρατηρεῖ ὅτι δέν ὑπάρχει κάτι κοινό ἀνάμεσα σ' ὅλα τά μέλη τῆς ὁμάδας πού ὁ ὄρος ἐκπροσωπεῖ, ἀλλά «οἰκογενειακές ὁμοιότητες». ⁴⁹ Στήν παραίεσή του «μή λέτε *ἔρπει* νά ὑπάρχει κάτι κοινό, ἀλλιῶς δέ θά τά λέγαμε παιχνίδια', ἀλλά *κνττᾶτε* νά *δεῖτε* ἂν ὑπάρχει τίποτε κοινό»⁵⁰, οἱ ἀπολογητές τῆς οὐσιοκρατικῆς θεωρίας ἐσπευδαν ν' ἀπαντήσουν «ἂν *μάζουμε καλά*, θά βροῦμε τό κοινό στοιχεῖο»⁵¹.

Ἄλλά, ἂν ἐβρισκαν κάτι τέτοιο, τό στοιχεῖο αὐτό δέ θά ἦταν μέρος τῆς ἔννοιας πού ἔχουμε γιά τό παιχνίδι· γιατί, ἀφοῦ τό *ἀγνοοῦσαμε*, δέν ἀνήκε στήν *ἰσχύουσα* *πρακτική ἐξήγησης* τοῦ ὄρου⁵². Μ' ἄλλα λόγια, ἂν μέσα στίς ἐξηγήσεις πού δίνουμε γιά τά ἐπιμέρους τοῦ ὑπό συζήτηση ὄρου (ἐξηγήσεις πού συνιστοῦν τό νόημά του⁵³) δέν κάνει τήν ἐμφάνισή του τό ὑποτιθέμενο 'κοινό στοιχεῖο', αὐτό σημαίνει πώς δέν ἀποτελεῖ μέρος τοῦ νοήματος τοῦ ὄρου, ἀλλά ἐπέκτασή του· ἀποτελεῖ οὐσιαστικά μέρος τῆς ἐξήγησης κάποιου ἄλλου ὄρου.

Ἄς ἔρθουμε στό συγκεκριμένο παράδειγμα: Προσπαθώντας νά ἐξηγήσουμε τί σημαίνει ὁ ὄρος «παιχνίδι» ἀναφερόμαστε στά κύρια χαρακτηριστικά, λ.χ., τοῦ ποδοσφαίρου, τοῦ μπάσκετ, τοῦ βόλλεῦ κλπ. Λέμε «τό παιχνίδι εἶναι μιά δραστηριότητα πού ἐνέχει τό στοιχεῖο τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, παίζεται μέ μπάλλα, εἶναι ὁμαδικό κλπ». Ὁ ὀρισμός αὐτός πετυχαίνει νά περιγράψει μιά πλειάδα παιχνιδῶν. Καθώς ὁμως προσθέτουμε νέα παιχνίδια, ὁ ὀρισμός μας γίνεται ὄλο καί λιγότερο ἐπαρκές, γιατί τά νέα παιχνίδια ἔχουν ὄλο καί λιγότερες κοινές ιδιότητες μ' ἐκεῖνα πού ὁ ὀρι-

σμός περιγράφει: Τό κρυφτό, τό κυνηγητό κλπ. δέν παίζονται μέ μπάλλα, αλλά εἶναι ὁμαδικά καί ἀνταγωνιστικά. Τό squash παίζεται μέ μπάλλα, αλλά δέν εἶναι οὔτε ὁμαδικό οὔτε ἀνταγωνιστικό. Ἡ πασιέντσα δέν παίζεται μέ μπάλλα, αλλά μέ χαρτιά, καί δέν εἶναι οὔτε ὁμαδικό οὔτε ἀνταγωνιστικό. Τό σκάκι παίζεται μέ πόνια, μέ δύο παίχτες μονάχα καί εἶναι ἀνταγωνιστικό. Ὁ ὀρισμός δηλαδή μεταβάλλεται ἀνάλογα μέ τίς ὁμάδες παιχιδιῶν πού ὀρίζει.

Ἐνας μεταβαλλόμενος ὀρισμός γιά τόν οὐσιοκράτη δέν εἶναι διόλου ὀρισμός, ἀφοῦ δέν καταφέρνει νά περιλάβει ὄλα τά μέλη τῆς ὁμάδας πού ὀνομάζουμε «παιχνίδια». Πρέπει νά ὑπάρχει κάποιος ὀρισμός πού νά καλύπτει ὄλες τίς περιπτώσεις! Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι κάποιος βρίσκει αὐτόν τόν ὀρισμό· βρίσκει δηλαδή κάποια κοινή ιδιότητα τῶν παιχιδιῶν. Ἐμεῖς ὁμως, ἐξηγώντας τόν ὄρο «παιχνίδι», δέ χρησιμοποίησαμε αὐτή τήν ιδιότητα. Αὐτό πού ἐμεῖς καταλαβαίνουμε μέ τή λέξη «παιχνίδι» δέν τήν ἐγκλείει. Προσφέροντάς μας λοιπόν αὐτή τήν ὑποτιθέμενη ιδιότητα, ὁ οὐσιοκράτης μᾶς ὀρίζει μίαν ἄλλη ἔννοια ἀπό ἐκείνη πού ἀρχικά θέλαμε νά ὀρίσουμε.

Αὐτό εἶναι τό νόημα τῆς ρήσης ὅτι δέν μπορούμε νά σπάσουμε τά δεσμά τῆς γλώσσας μας. Ἡ ἐξήγηση τοῦ οὐσιοκράτη δέν εἶναι μέσα στή γλώσσα πού χρησιμοποιοῦμε μιλώντας γιά τά παιχνίδια, αλλά πέρα ἀπ' αὐτήν.

Ὁ Wittgenstein ἐπιτίθεται κατά τῆς οὐσιοκρατίας γιατί ἐκεῖ βρίσκεται ἡ παράδοξη. Ἄν ὁμως παράδοση ἦταν ἡ ὀνοματοκρατία, ἡ στάση του (καί ἐδῶ ἰσχυρίζομαι ὅτι εἶναι τό παρεξηγούμενο σημεῖο) θά παρέμενε ἡ ἴδια.

Φανταστεῖτε πῶς ἡ συνηθισμένη ἐξήγηση πού δίνουμε γιά τούς γενικούς ὄρους ἦταν πῶς ὑπάρχουν οἰκογενειακές ὁμοιότητες μεταξύ τῶν πραγμάτων καί καμμία κοινή οὐσία· καί πῶς ἐρχόταν κάποιος ἄλλος Wittgenstein, πού ἀντί γιά τόν ὄρο «παιχνίδι» μᾶς προέτεινε, λ.χ., τόν ὄρο «ἄνθρωπος» καί μᾶς ἔλεγε: «Μή λές πῶς δέν ὑπάρχει καμμία κοινή οὐσία, αλλά κύτταξε νά δεῖς ἂν δέν ὑπάρχει», ὑπονοώντας, ὅπως καί ὁ γνωστός Wittgenstein, νά στρέψουμε τήν προσοχή μας στήν πραγματική (actual) χρήση τῆς λέξης. Καί τότε φυσικά θά ἔπρεπε νά παραδεχτοῦμε πῶς σ' αὐτή τήν περίπτωση, ὅπως καί σέ πολλές ἄλλες, ὑπάρχει μιά κοινή οὐσία πού φαίνεται στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο χρησιμοποιοῦμε τή λέξη «ἄνθρωπος».⁵⁴

Ὁ ὀρισμός «ἄνθρωπος εἶναι ὄρθιο, δίποδο, νοῆμον θηλαστικό» καλύπτει τό φάσμα τῶν περιπτώσεων πού γνωρίζουμε. Καί θά πρέπει πιά νά ψάξουμε γιά νά βροῦμε κάποια πιθανή περίπτωση ὄρθιου, δίποδου, νοῆμονος θηλαστικοῦ, πού δέ θά τό λέγαμε «ἄνθρωπο». Ἄν βρίσκαμε κάτι τέτοιο, αὐτό θά σήμαινε πῶς κατά κάποιον τρόπο θά εἶχαμε βιάσει τή συνηθισμένη χρήση τῶν ὄρων τοῦ ὀρισμοῦ. Αὐτό γίνεται ἐμφανέστερο στίς περιπτώσεις ἐπιστημονικῶν ἐννοιῶν: Λ.χ. «γιά ὄλες τίς ἐλλείψεις ἰσχύει ὅτι τό ἄθροισμα τῶν ἀποστάσεων ὀποιοῦδήποτε σημείου τῆς καμπύλης ἀπό τίς ἐστίες εἶναι σταθερό» ἢ «νερό εἶναι H₂O» κοκ. Θά εἶναι γλωσσική διαστροφή τό νά ἰσχυριστοῦμε πῶς «ἂν ψάξουμε καλά» θά βροῦμε μίαν ἔλλειψη πού νά μὴν πληροῖ τήν παραπάνω συνθήκη, ἢ ἔναν τύπο νεροῦ πού νά μὴν εἶναι H₂O. Ἄν συνέβαινε κάτι τέτοιο, αὐτό θά σήμαινε πῶς ἀλλάξαμε γλωσσικό ἰδίωμα⁵⁵. Τό νά παραδεχτοῦμε μιά μορφή οὐσιοκρατίας σημαίνει ἀκριβῶς ὅτι εἴμαστε προδιατεθειμένοι νά βλέπουμε τή γλώσσα μέ οὐσιοκρατικό μάτι⁵⁶. ἀπ' ὅπου καί ἡ νευρωσική ἀπαίτηση: «Μά πρέπει νά ὑπάρχει κάτι κοινό, ἀλλιῶς δέ θά ὀνομάζονταν παιχνίδια». Τό ἴ-

διο ισχύει καί γιά τή θεωρία ὁμοιοτήτων καί γιά *ὅποιαδήποτε ἄλλη* μεταφυσική θεωρία.

Οἱ οὐσιοκρατικές θεωρίες καί οἱ θεωρίες ὁμοιοτήτων εἶναι «σκιές τῆς γραμματικῆς». Οἱ ὑποστηρικτές τους νομίζουν πώς οἱ κανόνες χρήσης τῆς γλώσσας μας μποροῦν νά δείξουν κάτι πού βρίσκεται ἔξω ἀπ' αὐτούς τούς ἴδιους τούς κανόνες: τήν κρυμμένη πραγματικότητα. Ἐνῶ δέ δείχνουν τίποτε ἄλλο ἀπό τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο χρησιμοποιοῦμε τή γλώσσα:

Οἱ λέξεις «οὐσία», «ὁμοιότητα» κλπ. χρησιμοποιοῦνται σύμφωνα μέ ὀρισμένους κανόνες στή γλώσσα μας. Τό γεγονός ὅτι μιᾶμε γιά τήν οὐσία ἑνός *φυσικοῦ ἀντικειμένου* σάν κάτι πέρα ἢ πίσω ἢ κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἀντικειμένου εἶναι *ἕνας* ἀπό τούς κανόνες χρήσης αὐτοῦ τοῦ ὄρου. Ἡ ἔκφραση «ἡ οὐσία τῆς γλώσσας» συνιστᾷ ἐπέκταση αὐτοῦ τοῦ κανόνα σέ βαθμό γενικῆς διανοητικῆς προκατάληψης, ἡ ὁποία μᾶς δένει στόν τροχό μιᾶς ἀένας (ὄσο καί μάταιης) ἔρευνας γιά κάτι πίσω ἢ πέρα ἀπ' αὐτό πού μᾶς δίνεται. Ψάχνοντας παντοῦ γιά κρυμμένους λαγούς, φτάνουμε νά τούς ἀναζητοῦμε καί μέσα στή γλώσσα.

Πέστε πώς πᾶτε σέ μιάν ἔκθεση ἔργων τέχνης καί βλέπετε ἀνάμεσα στ' ἄλλα ἐκθέματα κι ἕνα καλυμμένο μέ μιᾶ κουρτίνα. Ρωτᾶτε μέ ὕφος ἀπορίας τόν καλλιτέχνη: «Γιατί αὐτό τό ἔργο εἶναι καλυμμένο;» κι ἐκεῖνος σᾶς ἀπαντᾷ εἰρωνικά: «Δέν καταλάβατε κύριε· ἡ κουρτίνα *εἶναι* τό ἔργο!».⁵⁷

Ξέροουμε πώς ἡ χρήση τῆς κουρτίνας εἶναι γιά νά καλύπτουμε ἢ νά κρύβουμε ἀντικείμενα· καί τώρα ξαφνικά ἀνακαλύπτουμε πώς ἐδῶ ἡ χρήση τῆς ἦταν ἄλλη. Κάπως ἔτσι συμβαίνει μέ τίς μεταφυσικές πλάνες. Παρασυρμένοι ἀπό τά ὄσα ἡ ἴδια ἡ γλώσσα μᾶς ἔμαθε γιά τίς κουρτίνες, πᾶμε κοντά ν' ἀνασηκώσουμε τήν ἄκρη τῆς γιά νά δοῦμε τί κρύβεται ἀπό πίσω. Καί μ' ἔκπληξη ἀντιλαμβανόμαστε πώς ἡ κουρτίνα εἶναι ὄλο κι ὄλο πού ἔχουμε στά χέρια μας καί πώς δέν ὑπάρχει τίποτε ἀπό πίσω τῆς.⁵⁸ Ψάχνοντας γιά τήν οὐσία τῆς γλώσσας, δέν περνάει ἀπ' τό μυαλό μας πώς ἡ οὐσία *εἶναι* ἡ γλώσσα.

Ἴσως μ' ὄλ' αὐτά νά ἔγινε τώρα σαφές πώς ἡ ἐπίθεση τοῦ Wittgenstein κατά τῆς οὐσιοκρατίας εἶναι *συμπτωματική*, ὑπό τήν ἔννοια ὅτι ἀντίπαλος τῆς φιλοσοφίας του δέν εἶναι ἡ οὐσιοκρατία *ὡς οὐσιοκρατία*, ἀλλά ἡ οὐσιοκρατία, ἡ θεωρία ὁμοιοτήτων καί *ὅποιαδήποτε ἄλλη δυνατή θεωρία* περί τῶν καθόλου, *ὡς γενικές θεωρίες περί τῆς γλώσσας, ὡς θεωρίες νοήματος* (παραδοσιακοῦ τουλάχιστον τύπου)⁵⁹. Ὁ Wittgenstein δέν ἐπιτίθεται κατά μιᾶς ὄντολογίας πρὸς χάριν κάποιας ἄλλης ὄντολογίας. Ἐπιτίθεται ἐναντίον ὀλόκληρης τῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης πού συγγέει τό ρόλο τῆς φιλοσοφίας μ' ἐκεῖνον τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ἡ κατασκευὴ θεωριῶν νοήματος ἀνήκει στή μεταφυσικὴ πλάνη, *ὄσο* καί ἡ κατασκευὴ ἰδεαλιστικῶν μοντέλων τύπου Hegel. Ἡ ἐπιστημονικοφάνεια τῆς μεταφυσικῆς εἶναι γιά τόν Wittgenstein μιᾶ ἀπλή ἀλλαγὴ στήν ἐξωτερικὴ ἐμφάνισή τῆς· μιᾶ ἀλλαγὴ ἐνδουμασίας. Κάτω ἀπὸ τό ἔνδυμα τό σῶμα παραμένει τό ἴδιο, καί λογικός θετικισμός, ἰδεαλισμός, ὕλισμός (διαλεκτικός καί μὴ) παίρνουν ὄλα μαζί τόν τίτλο «μεταφυσικῆ». ⁶⁰ Σίγουρα ὑπάρχουν διαφορὲς ἀνάμεσα στίς *εἰκόνας* πού κάθε δόγμα σχηματίζει γιά τόν κόσμον πού βρίσκεται 'ἐκεῖ ἔξω' ἢ 'ἐκεῖ κάτω' ἀπὸ τήν ἐπιφάνεια τῆς γλώσσας. Ἀλλά δέν εἶναι παρά διαφορὲς ἀνάμεσα σέ ψευδαισθήσεις. Οἱ μεταφυσικὲς θεωρίες εἶναι μιᾶ ποικιλία ψευδαισθήσεων.

IV

Τά γλωσσικά μας ιδιώματα είναι διαποτισμένα από παλιότερες μεταφυσικές διδασκαλίες· κι ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται ἡ τρομερή δυσκολία νά δοῦμε ἀλλιῶς τά πράγματα. Τό παλιό μας ροῦχο ἔχει κολλήσει πάνω στό σῶμα μας, καί κάθε προσπάθεια ἀπέκδυσης τῶν παλιῶν πεποιθήσεων συμπαράσφρει καί κομμάτια τοῦ παλιοῦ μας ἑαυτοῦ. Ἡ τεράστια δυσκολία ἀποδοχῆς ἢ ἔστω καί ἀπλῆς κατανόησης τοῦ Wittgenstein ὀφείλεται κυρίως στό γεγονός ὅτι ἔχουμε περιβληθεῖ τόν καρτεσιανισμό. Ἡ ὕπαρξη δύο κόσμων, ἑνός δικοῦ μας καί ἑνός 'ἐκεῖ ἔξω' κυριαρχεῖ ἀκόμη στή σκέψη μας· καί ὁ Wittgenstein θέλει νά μᾶς πείσει πῶς δέν εἶν' ἔτσι τά πράγματα.

Πῶς εἶναι ὁμως; Ἄν ὁ Wittgenstein ἔδινε κάποιαν ἀπάντηση, θά διαιώνιζε τή μεταφυσική πλάνη. Αὐτός δέν ἀπαντᾷ μέ *καινούργιο* τρόπο σ' ἕνα παλιό ἐρώτημα. Καταργεῖ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τά ἐρωτήματα μέ τήν ἀναγωγή στό «τί ὄντως λέγεται», μέ τήν *ἐπισκόπηση* (Übersicht) τῆς γραμματικῆς.

Θά μπορούσε λοιπόν νά πεῖ κανεῖς πῶς ὅλη του ἡ φιλοσοφία χωράει σέ μιά φράση: «ἀναζητεῖστε τό νόημα στή χρήση τῆς γλώσσας»· καί πῶς πέρα ἀπ' αὐτό, ὅλα τ' ἄλλα εἶναι ἀναμασήματα καί πολυλογίες. Κι ὁμως, ὁ ἴδιος ἔγραφε κι ἔγραφε ἀσταμάτητα. Τί γράφει μέσα σέ τόσες σελίδες ὁ Wittgenstein;

Εἶναι ἡ προσπάθεια ἐπισκόπησης τῆς γραμματικῆς (πού στόν ἀμύητο ἠχεῖ σάν φλυαρία) ἐκεῖνο πού οὐσιαστικά συνιστᾷ τή στροφή τῆς φιλοσοφίας ἀπό τό θεωρητικό σύστημα στήν πρακτική ἐνασχόληση.⁶¹ Ἐνα σύστημα μπορεῖ κάλλιστα νά ἐκτεθεῖ σέ λίγες γενικές δηλώσεις, σέ μερικά ἐπιχειρήματα. Μιά πρακτική δραστηριότητα ὁμως διαρκεῖ τόσο, ὅσο ὑπάρχουν συγκεκριμένες δυσχέρειες πού ἀπαιτοῦν ἰδιαίτερη θεραπεία⁶². Ἐνα σύστημα μαθαίνεται καί ἀπό ἕναν φιλόπονο, ἀλλά ἀτάλαντο ἄνθρωπο· μιά θεραπευτική μέθοδος ἀπαιτεῖ δεξιότητα καί ἐπινοητικότητα⁶³.

Ὁ Wittgenstein μᾶς βοηθάει ν' ἀπαλλαγοῦμε ἀπ' τήν ἀρχαία πλάνη. Δέ μᾶς προσφέρει ὁμως σ' ἀντικατάστασή της μιά καινούργια. Ἀκολουθεῖ ἀπλῶς ἀντίστροφα τίς κινήσεις πού ὀδήγησαν στή δημιουργία τοῦ φιλοσοφικοῦ 'κόμπου', ὅπως ἀκριβῶς κάνουμε λύνοντας ἕνα συνηθισμένο κόμπου.⁶⁴ Αὐτή ἡ ἀντίστροφη κίνηση εἶναι στήν οὐσία ἡ ἐπαναφορά τῶν λέξεων ἀπό τό βασιλεῖο ὅπου τίς εἶχε ἐξορίσει ἡ μεταφυσική, πίσω στήν καθημερινή, στή συνηθισμένη τους χρήση.⁶⁵

⁶¹ Ἡ λύση τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων μοιάζει μέ τό μαγικό ραβδί τῶν παραμυθιῶν, πού ὅσο βρίσκεται μέσα στό μαγικό κάστρο, φαίνεται κι αὐτό μαγικό. Ἄν ὁμως κάποιος τό πάρει καί τό φέρει ἔξω στό φῶς τῆς μέρας, δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό ἕνα συνηθισμένο κομμάτι σίδηρο (ἢ ὅ,τι ἄλλο).⁶⁶

Εἶναι λάθος αὐτό πού νομίζουν μερικοί, πῶς δηλαδή μιά τέτοια ἐπάνοδος σημαίνει καί τό τέλος τῆς μεταφυσικῆς. Ἡ μεταφυσική πεθαίνει μονάχα σάν προσδοκία κάποιας χίμαιρας, μονάχα σάν φιλόδοξη ὑπερεπιστήμη. Μέ τήν ὀνομαστική της τιμή εἶναι μιά ἀ-νοησία. Μέ τή διαφανοποιητική ἐπέμβαση τῆς φιλοσοφίας⁶⁷ ἀποκτᾷ νόημα καί τεράστια χρησιμότητα.⁶⁸ Χωρίς μεταφυσική, ἐκτός τοῦ ὅτι ὁ κόσμος θά ἦταν φτωχότερος, ἡ ἴδια ἡ φιλοσοφία θά ἔμενε 'χωρίς δουλειά'. Ἄν σκοπός τῆς φιλοσοφίας εἶναι νά θεραπεύσει τίς διανοητικές⁶⁹, τί θ' ἀπογίνει δι-

χως αυτήν; Θά περίμενε κανείς πώς έχοντάς μας θεραπεύσει⁷⁰ έντελῶς, θά ἔπαυε να χρειάζεται και θά ἔσβυνε. Ἄλλά ἡ μεταφυσική βρίσκεται στή ρίζα κάθε φιλόδοξης ἀναχώρησης ἀπό τόν κόσμο τῆς καθημερινότητας. Ἡ φιλοσοφία μᾶς διδάσκει πώς ἐκεῖνο πού νομίζαμε πραγματικότητα ἦταν ἕνα ὄνειρο, μιά πλάνη. Μᾶς ἐπαναφέρει στίς αἰσθήσεις μας ὕστερα ἀπό τό λήθαργο τῆς μεταφυσικῆς, γιά νά εἶμαστε σέ θέση νά ξαναφέρνουμε στή μνήμη τ' ὄνειρο και νά τό ζοῦμε σάν ὄνειρο⁷¹ κι ὄχι σάν πραγματικότητα, μέ τή συνείδηση τοῦ ζύπνιου ἀνθρώπου πού κυριαρχεῖ στό μυαλό και στίς αἰσθήσεις του.

Κι ἂν κάποιος μᾶς οἰκτῆρει ἴσως, λέγοντας πώς «ἔτσι, πάει, χάθηκε ἡ εὐκαιρία νά παρασυρθεῖτε στό μεταφυσικό χορό τῆς πλάνης, μένοντας δέσμοι τῆς νηφαλιότητάς σας», θά ἔχουμε νά τοῦ ἀπαντήσουμε πώς ἡ ὑπαρξη δύο κόσμων ἀσυμβίβαστων, τῆς διανοητικῆς μέθης ἀπ' τή μιά και τῆς νηφιαλιότητάς ἀπ' τήν ἄλλη, εἶναι κι αὐτή ἕνα ὄνειρο στηριγμένο στήν ἀγκύλωση τοῦ δυϊσμοῦ· και πώς ὑπάρχουν και ἄλλα πρότυπα ζωῆς, ὅπου μέθῃ και νηφαλιότητα εἶναι συμβιβαστά και ἀλληλένδετα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Ἀνακοίνωση στήν Ἑλληνική Φιλοσοφική Ἑταιρεία (Ἐπιστημονική συνέδρια τῆς 5.2.1982). Τό κείμενο αὐτό θά πρέπει νά συσχετισθεῖ πρὸς τό ἄρθρο τοῦ καθηγητῆ Κ. Βουδούρη «Πλάτων και Wittgenstein», Ἑλληνική Φιλοσοφική Ἐπιθεώρηση, 1 (1984), 27-38.

1. «Man kann uns Nominalisten nennen, wenn wir uns nicht bewußt sind, daß die Grenze, die eine Definition zieht um der Wichtigkeit dieser Grenze willen gezogen ist. Und Sätze die diese Wichtigkeit erklären sind nun nicht über die Sprache».

Τό χωρίο αὐτό προέρχεται ἀπό τ' ἀνέκδοτα χειρόγραφα τῆς *Nachlass (Manuscripts (MS) 129, 193*) και παρτίθεται ἀπό τοῦς G.P. Baker & P.M.S. Hacker στό σύγγραμμά τοῦς *Wittgenstein: Understanding and Meaning: An Analytical Commentary on the «Philosophical Investigations»*, Blackwell, Oxford 1980, 586.

2. «Wir analysieren nicht ein Phänomen (z.B. das Denken), sondern einen Begriff (z.B. den des Denkens), und also die Anwendung eines Worts. So kann es scheinen, als wäre, was wir treiben, Nominalismus. Nominalisten machen den Fehler, daß sie alle Wörter als *Namen* deuten, also ihre Verwendung nicht wirklich beschreiben, sondern sozusagen nur eine papierene Anweisung auf so eine Beschreibung geben». (*Philosophische Untersuchungen (PU)*, bilingual, translated by G.E.M. Anscombe, Basil Blackwell, Oxford 1968, §383).

Στήν ἑλληνική μετάφραση τῶν *Φιλοσοφικῶν ἐρευνῶν* (εἰσαγωγή - μετάφραση - σχόλια Παύλου Χριστοδουλίδη, ἐκδ. Παπαζήση, 1977) ὁ ὄρος «papierene Anweisung» ἀποδίδεται ὡς «ἐπιταγή ἔν λευκῶ». Νομίζω πώς ὁ ὄρος αὐτός ὄχι μονάχα δέν ἀποδίδει τό πνεῦμα τοῦ Wittgenstein στή συγκεκριμένη περίπτωση, ἀλλά δέν ἔχει νόημα σέ συνδυασμό μέ τά συμφραζόμενα. Ὁ Wittgenstein σ' αὐτή τήν παράγραφο ἐπιτίθεται κατά τῆς ὑπεραπλουστευτικῆς περιγραφῆς τῆς γλώσσας ἀπό τοῦς ὀνοματοκράτες, οἱ ὅποιοι, ἀντί νά μᾶς παρουσιάζουν τή γλώσσα περιγράφοντάς τήν ἄπο μέσα, δηλαδή μέ τά ἴδια τῆς τά γλωσσικά παιχνίδια, δίνοντάς μας ἔτσι τήν *πραγματική* εἰκόνα τῆς ποικιλίας και τῆς περιπλοκότητάς τῆς, χρησιμοποιοῦν ἕνα μονάχα γλωσσικό παιχνίδι (τό παιχνίδι τῆς ὀνοματοθεσίας) και τό προβάλλουν σ' ὀλόκληρη τή γλωσσική ἐπικράτεια. Ἡ περιγραφή αὐτή εἶναι τρόπον τινά ἑξω-γλωσσική· γίνεται βάσει ἑνός προτύπου ἐρμηνείας ἐπιλεγμένου ἐκ τῶν προτέρων μέσα ἀπό τήν πληθώρα τῶν γλωσσικῶν παιχνιδιῶν, κι ἔχει σάν συνέπεια τή δημιουργία μιᾶς φτωχῆς και ὑπεραπλουστευμένης εἰκόνας τῆς λειτουργίας τῆς γλώσσας. Μποροῦμε λοιπόν νά ποῦμε πώς μιά τέτοια περιγραφή δέν εἶναι παρά μονάχα ἕνα σκίτσο, ἕνα σκαρίφημα, ἕνα προσχέδιο, μιά ἀφαιρετική καρικατούρα τῆς πραγματικῆς περιγραφῆς τῆς γλώσσας· ἡ ἄλλιῶς (σέ περίπτωσι πού τό «papierene» χρησιμοποιεῖται μεταφορικά) μιά ἄρτινη (ψεύτικη) ὁδηγία γιά μιά περιγραφή τῆς λειτουργίας τῆς.

3. Βλ. Renford Bambrough, «Universals and Family Resemblances», *Proceedings of the Aristotelian Society (PAS)*, 61 (1960-61), 207-222, Michael Simon, «When is a Resemblance a Family Resemblance?», *Mind*, 78, (1969), 408-416, Nicholas Griffin, «Wittgenstein, Universals and Family Resemblances», *Canadian Journal of Philosophy (CJP)*, 3 (1973), 635-651, L. Pompa, «Family Resemblance», *Philosophical Quarterly (PQ)* 17 & 18, 63-69 και 347-353 ἀντίστοιχα, Keith Campbell, «Family Resemblance Predicates», *American Philosophical Quarterly (APQ)*, 2 (1965), 238, Richard I. Aaron, «Wittgenstein's Theory of Universals», *Mind*, 74 (1965), 249-251, J.W. Thorp, «Whether the Theory of Family Resemblances Solves the Problem of Universals», *Mind*, 81 (1972), 567-570, Maurice Mandelbaum, «Family Resemblances and Generalization Concerning the Arts»,

APQ, 2 (1965), 219-228, Richard Grandy, «Universals or Family Resemblances?», *Midwest Studies in Philosophy: Studies in Metaphysics*, IV, 11-17, W.B. Gallie, «The Function of Philosophical Aesthetics», *Mind*, 57 (1948), 302-321 και «Art as an Essentially Contested Concept», *PQ*, 6 (1956), 97-114, Morris Weitz, «The Role of Theory in Aesthetics», *Journal of Aesthetics and Art Criticism (JAAC)*, 15 (1956), 27-35.

Εκτός από τα παραπάνω άρθρα, η αντίληψη αυτή υπάρχει και σε πολλές μονογραφίες, σάν χαρακτηριστικότερα παραδείγματα των οποίων αναφέρω: Ernst Konrad Specht, *The Foundations of Wittgenstein's Late Philosophy*, trans. by D.E. Walford, Manchester University Press, 1969, John T.E. Richardson, *The Grammar of Justification: An Interpretation of Wittgenstein's Philosophy of Language*, Sussex University Press, 1976.

4. Πρβλ. P.F. Strawson, «Universals», *Midwest Studies in Philosophy*, Vol. IV: *Studies in Metaphysics*, University of Minnesota Press 1979, 3-10, 10.
5. Έδω ίσως νά έκρινε κανείς απαραίτητη τήν άποδοχή μιås κάποιας μορφής τής παραδοσιακής διάκρισης ουσιοκρατίας/πραγματοκρατίας, και τήν τήρησή της στό ύπόλοιπο κείμενο. Έκρινα σκόπιμο νά τήν άποφύγω, μιά και θεωρώ πός δέν έπηρεάζει τήν ουσία των δσων έκτίθενται στό δεύτερο μέρος, γεγονός πού προτιθέμαι νά δείξω sé προσεχές μου δημοσίευμα.
6. Βλ., λ.χ., τήν Εισαγωγή του Jacques Bouveresse στό έργο του *Le mythe de l'intériorité*, Minuit, Paris 1976 και τό άρθρο του José Ferrater Mora, «Wittgenstein, a Symbol of Troubled Times» στή συλλογή του K.T. Fann, *Ludwig Wittgenstein; The Man and His Philosophy*, Humanities Press, New Jersey, Harvester Press, Sussex 1978, 107-115. Βλ. επίσης και Baker & Hacker, έ.ά., 367.
7. Τό πλεονέκτημα μιås άδρομερούς περιγραφής άπέναντι sé μιá διεξοδική είναι άνάλογο μέ τό πλεονέκτημα τής καρικατούρας άπέναντι στή φωτογραφία. Η καρικατούρα σου έπισημαίνει τά κρίσιμα σημεία, άποσπώντας σε βία, άν ή βία είναι απαραίτητη, άπό τή συμβατική αντιμετώπιση του πρωτοτύπου.
8. Πρόκειται φυσικά γιά έναν έκτολογικό ισχυρισμό ή μιá δυνατή άναδόμηση τής ιστορικής πορείας τής δλης συζήτησης του προβλήματος των καθόλου, ή όποία άναδόμηση δέν ύπεισέρχεται ώστόσο σάν λογική προϋπόθεση των ισχυρισμών πού άκολουθούν, και έπομένως ή άθθαίρεσία της δέ βλάπτει τήν έγκυρότητα των συμπερασμάτων. Η χρήση της είναι καθαρά έξεικονιστική. Ό Popper φαίνεται νά έχει μιάν άνάλογο πεποιθήση στό *The Logic of Scientific Discovery*, Hutchinsson, London 1977, 252.
9. Όπότε μιá άνάλυση τής δομής τής γλώσσας θά μås έδινε μιá θαυμάσια εικόνα τής δομής του κόσμου, όπως θά ισχυριζόταν ό Russell πολλούς αιώνες μετά, σ' ένα νεορραλιστικό πνεύμα: «Θ' άσχοληθώ μέ τό κατά πόσον μπορούμε νά συναγάγουμε κάτι και, άν ναι, τί ακριβώς, γιά τή δομή του κόσμου, μελετώντας τή δομή τής γλώσσας... Πιστεύω ότι μέ τήν απαραίτητη προσοχή και έπιφύλαξη, οι ιδιότητες τής γλώσσας μπορούν νά μås βοηθήσουν νά καταλάβουμε τή δομή του κόσμου», *An Inquiry into Meaning and Truth*, Penguin, 322.
10. «craving for generality», (*The Blue and Brown Books (BB): Preliminary Studies for the «Philosophical Investigations»*, edited with an introduction by Rush Rhees, Basil Blackwell, Oxford 1970, 17. Βλέπε και ελληνική μετάφραση άπό τον γράφοντα, *Τό μπλέ και τό καφέ βιβλίο*, στή σειρά 'Αθηναϊκή Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1984, 44).
11. τάξη, ταξινόμηση, κριτήριο ταξινόμησης, οικόγένεια, είδος ή γένος, γενικός όρος, γενικότητα, είναι άλληλένδετες έννοιες. Τάξη είναι τό άποτέλεσμα μιås ταξινομικής έπεξεργασίας ενός συνόλου πραγμάτων σύμφωνα μέ κάποιο ταξινομικό κριτήριο. Τό σύνολο των ταξινομημένων (βάσει αυτού του κριτηρίου) πραγμάτων άποτελεί μιάν οικόγένεια ή γένος ή είδος κλπ. Ό γενικός όρος είναι μιá λέξη πού στέκει είτε γιά τήν οικόγένεια είτε γιά τό κριτήριο ταξινόμησης αυτής τής οικόγένειας. Και ή γενικότητα είναι θεμελιώδες γνώρισμα τής γνώσης μας γιά τον κόσμο, τον όποιο φαίνεται νά γνωρίζουμε κατά είδη ή γένη, δηλαδή κατά ταξινομημένα όλα. Τό έρώτημα «γιατί τόσα διαφορετικά πράγματα έχουν τό ίδιο όνομα;» θά μπορούσε νά διατυπωθεί κι έτσι: «Ποιό είναι τό κριτήριο ταξινόμησης τόσων διαφορετικών πραγμάτων sé μιάν οικόγένεια;».
12. Οίσοδήποτε έχει άμυδρή έστω εικόνα των προσφάτων συζητήσεων στον εδρύτερο άναλυτικό χώρο (Putnam, Kripke) ή μιá σαφή εικόνα των πραγματικών άριστοτελικών και σχολαστικών θέσεων, θά μπορούσε εβκολα ν' άντιτείνει ότι τά προσφερόμενα παραδείγματα άφορούν στερεοτυπικά και όχι ουσιώδη γνωρίσματα. Αλλά καθώς ή λεπτομερής έκθεση κάποιας σύγχρονης ή παραδοσιακής version τής ουσιοκρατίας θ' άπαιτούσε έκτενή παρέκβαση ώστε τά παραδείγματα νά είναι κατανοητά, προτιμήθηκαν παραδείγματα, τά όποία άφ' ενός είναι εύληπτα, άφ' έτέρου τηρούν τή σχετική διάκριση (έστω και μόνο «ψιλό όνόματι»). Έκείνο πάλι που θέλω νά ύποστηρίξω μέ βεβαιότητα είναι ότι οι άπόψεις του δευτέρου μέρους μπορούν κάλλιστα ν' άναδιατυπωθούν και γιά μιάν έκλεπτυσμένη μορφή ουσιοκρατίας (πράγμα πού θά μπορούσε ν' άποτελέσει άντικείμενο άνεξάρτητης δημοσίευσης), οι δέ άπόψεις του τρίτου και τετάρτου μέρους και γενικώς οι στόχοι τής άνακoinωσης δέν επηρεάζονται στό ελάχιστο άπό τέτοιου είδους διακρίσεις. Έξ άλλου κανείς δέν μπορεί ν' άρνηθεί ότι στήν ιστορία τής φιλοσοφίας έχει επανειλημμένα παρατηρηθεί συμφορμός των δύο ειδών γνωρισμάτων.
13. ύπαινιγμός γιά τή θεωρία τής άνάμνησης: Βλ. *Μένων* 84 και έξής. Πρβλ. επίσης μέ *Φαίδωνα* 72e3-77d5, 78b4-80e1 και *Φαίδρο* 245c και έξής. Γιά τίς αντίληψεις του Πλάτωνα περι των καθόλου όντων βλ. *Πολιτεία* 596a, *Ίππίας Μείζων* 30a-b *Αλέχης* 191e-192b, *Ευθύφρων* 6d-e, *Μένων* 72c-d, *Πολιτικός* 285a-c.
14. *Μετά τά Φυσικά* Z13 και Z14.
15. *Μετά τά Φυσικά* Z13, 1038b, B4, 1000a1, Δ9, 1017b35, Δ26, 1023b30, *Περί έρμηνείας*, 6, 17a39, *Περί ζώων*

- μορίων A4, 644a27, και 'Αναλυτικά ὄστερα II, 19, 100a15 και ἐξῆς.
16. *An Essay Concerning Human Understanding*, edited by P.H. Nidditch, Oxford at the Clarendon Press, 1975, Book 3, Ch. III & Book 2, Ch. XI.
 17. Βλ. τὴν Εἰσαγωγή στὸ *Principles of Human Knowledge*, καὶ τὸ *Alciphron* 7, 4.
 18. Ἐ.ά.
 19. Σύμφωνα μὲ τὸν William of Ockham τὰ universalia ἔχουν μονάχα λογικὴ ὑπόσταση, καὶ δὲν ὀνομάζονται τίποτε ὑπαρκτό. Βλ. F.C. Copleston, *A History of Medieval Philosophy*, UP, London, 1977, 236-256 καὶ ἰδιαιτέρα 247.
 20. Βλ. Athanasios Fotinīs, «A Critical Evaluation of Universals in Nominalism», *Φιλοσοφία*, 3 (1973), 382-400.
 21. Ὁ Ἄνσελμος ἀποδίδει στὸν Ροσελῖνο τὴ δήλωση ὅτι τὰ universalia εἶναι ἀπλὲς λέξεις (flatus vocis). *Migne, Patrologia Latina*, 158, Col. 265A.
 22. Βλ. Copleston, ὡς ἂ., 70-71.
 23. *Leviathan*, edited by C.B. Macpherson, Pelican, 1968, Part I, Ch. IV. (Ἡ ἀναφορά στὶς ὁμοιότητες (similitudes) γίνεται στὴ σελίδα 103).
 24. Ἦσως αὐτὴ εἶναι μιὰ ἀκραία διατύπωση, τουλάχιστον στὴν περίπτωσι τοῦ Locke. Ὑπάρχει ἓνα σκοτεινὸ χωρίο στὸ *Essay*, ὡς ἂ. Book 3, Ch. III, Sec. 13 πού φαίνεται νὰ ὑπαινίσσεται μιὰ θέση ἀντιθετικὴ πρὸς τὴν ἀριστοτελική. Βλ. καὶ ὑποσημείωσι 28 τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ.
 25. Ἡ ἐπαναστατικὴ σὺλληψι τοῦ Hume γιὰ τὴν ὁμοιότητα ὡς ἐσχατὴ σχέση ἐκτίθεται σὲ μιὰν ὑποσημείωσι τοῦ κεφαλαίου Of Abstract Ideas τοῦ πρώτου μέρους τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ *A Treatise of Human Nature*, L.A. Selby-Bigge, editor, Oxford at the Clarendon Press, 1975 (1888), Appendix 637 (20). Γιὰ μιὰν ἀνεπτυγμένη ἔκθεσι τῆς θεωρίας τῆς ὁμοιότητος τοῦ Hume βλ. R.I. Aaron, *The Theory of Universals*, Clarendon Press, 1967, 67-75.
 26. *The Problems of Philosophy*, Oxford University Press, 1974, 52-57 καὶ *An Inquiry into Meaning and Truth*, Penguin Books, 1973, 22, 34, 90, 296, 324 καὶ κυρίως 327.
 27. Γιὰ μιὰν ἐμπεριστατωμένη ἔκθεσι αὐτῆς τῆς περιπέτειας βλ. W. Stegmüller, *Das Universalien Problem einst und jetzt* («Archiv für Philosophie» 6/1956-7/1957, ἀνατύπωση στὴ σειρά «Libelli» XCIV (1965 καὶ 1974 τῆς Wiss. Buchgesellschaft, Darmstadt). Ἐνα ἐνδιαφέρον μελέτημα γύρω ἀπὸ τὴ μορφή πού πῆρε τὸ πρόβλημα τῶν καθόλου κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους εἶναι τὸ «Ὁ ἐννοιολογικὸς ρεαλισμὸς τῶν βυζαντινῶν» τοῦ Λίνου Μπενάκη, *Φιλοσοφία*, 8-9, (1978-79), 311-337. Γιὰ τίς πρόσφατες ἀντιλήψεις γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημα βλ. τὴ βιβλιογραφία πού παραθετῆ ὁ Λ. Μπενάκης στὸ παραπάνω ἄρθρο, ὑποσ. 12.
 28. Μιὰ παραπλήσια θέση παίρνει καὶ ἡ Alice Ambrose στὸ ἄρθρο τῆς «Wittgenstein on Universals», Fann, Ἐ.ά. σελ. 342, ἡ ὁποία ὁμως, γιὰ λόγους πού δὲν μοῦ εἶναι διόλου σαφεῖς, χρησιμοποιεῖ τὸν Locke ὡς παράδειγμα προγενέστερης τοῦ Wittgenstein διατύπωσης μιᾶς θεωρίας ὁμοιοτήτων, ἀντὶ τοῦ Hume πού ἐγὼ χρησιμοποιοῦ. Τὸ χωρίο τοῦ Locke στὸ ὁποῖο ἡ Ambrose ἀναφέρεται εἶναι ἀρκετὰ σκοτεινὸ ὥστε νὰ μὴ εἶμαι σὲ θέση νὰ συμφωνήσω ἢ νὰ διαφωνήσω πλήρως μὲ τὸ κατὰ πόσον συνιστᾷ μιὰ πρώτη διατύπωση κάποιας γνήσιας θεωρίας ὁμοιοτήτων μὴ ἀναγώγιμης σὲ οὐσιαστικὴ θεωρία τύπου Πλάτωνα ἢ Ἀριστοτέλη: «And I demand, what are the alterations may, or may not be made in a Horse, or Lead, without making either of them to be of another Species?... (We) will never be able to know when anything precisely ceases to be of a Species of a Horse, or Lead» (*Essay Concerning Human Understanding*, ὡς ἂ., Book 3, Ch III, Sec. 13, 416, lines 5-7/10-11).
 29. *PU* §109.
 30. Ἐ.ά. καὶ *Zettel* (Z) §458, 463.
 31. *PU* §90.
 32. Βλ. Barry Stroud, «Wittgenstein and Logical Necessity», *Philosophical Review* (PR), 74 (1965), 504-518. Ἐνα δημοσίευσι στὴ συλλογή τοῦ George Pitcher, *Wittgenstein*, Macmillan, 1970, 476-496. Βλ. ἐπίσης Baker & Hacker, Ἐ.ά., 477.
 33. *PU* §126, 496, *BB*, 18, 125, *Philosophische Grammatik* (PG) (*Philosophical Grammar*), edited by Rush Rhees and translated by Anthony Kenny, Basil Blackwell, Oxford, 1974, §30.
 34. *PU* §383, 436.
 35. *PU* §122.
 36. *PU* §124, 126, *PG* 256.
 37. *BB* 18.
 38. Πρβλ. *BB* 23, 29, 45, 70.
 39. Πρβλ. Baker & Hacker, Ἐ.ά., 476.
 40. Ἐ.ά. 472. Βλ. ἐπίσης τὸ κεφάλαιο «Metaphysics as the Shadow of Grammar» ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ P.M.S. Hacker, *Insight and Illusion: Wittgenstein on Philosophy and the Metaphysics of Experience*, Oxford University Press, London, Oxford, New York 1975, 145-178.
 41. Πρβλ. *PU* §89.
 42. «Das Schwere ist hier nicht bis auf den Grund zu graben, sondern den Grund, der vor uns liegt, als Grund erkennen. Denn der Grund spiegelt mir immer wieder eine größere Tiefe vor, und wenn wir diese zu erreichen suchen, finden wir uns immer wieder auf dem alten Niveau». Παρατίθεται ἀπὸ τὸν Rush Rhees στὴ συλλογή δοκιμῶν τοῦ *Discussions of Wittgenstein*, Routledge & Kegan Paul, London, 1970, 45.

43. Πρβλ. «Wir wollen etwas verstehen, was schon offen vor unsern Augen liegt» (PU §89).
44. PU §119.
45. PU §90.
46. PU §92.
47. Βλ. Baker & Hacker, *ε.δ.*, 479.
48. «Συνθήζω κάποτε να λέω ότι για να διασαφίσεις το πώς χρησιμοποιείται μία συγκεκριμένη πρόταση, μία καλή ιδέα είναι ν' αναρωτιέσαι: 'Μέ τι τρόπο άραγε θα προσπαθούσε κανείς να επιβεβαιώσει αυτή την πρόταση;' ή 'τι τρόπο θα διαλέγαμε για να διδάξουμε τη χρήση της σ' ένα παιδί;'. Μερικοί όμως μετέστρεψαν αυτή την απλή ιδέα (τό να ρωτάμε δηλαδή για τις συνθήκες επαλήθευσης) σε δόγμα· λές κι εγώ υποστήριζα κάποια *θεωρία περί νοήματος*». Ένθλημα από μία διάλεξη του L. Wittgenstein στη Λέσχη 'Ηθικών Έπιστημών. Βλ. D.A.T. Gaskin & A.C. Jackson, «Wittgenstein as a Teacher», Fann, *ε.δ.*, 54.
49. PU §67.
50. PU §66.
51. Βλ. *λ.χ.*, Joseph Margolis, *Art & Philosophy*, Harvester Press, 1980, 78-79.
52. 'Ότι *εμείς, τώρα*, έννοουμε μ' έναν δρο δίνεται από τον τρόπο που μιλάμε γι' αυτόν τον δρο. Οι προτάσεις που χρησιμοποιούμε όταν μιλάμε γι' αυτόν άποτελούν αυτό που ονομάζω «παρούσα πρακτική εξήγησης ενός δρου».
53. 'Ο Wittgenstein ονομάζει «εξήγηση του νοήματος» ενός δρου, μία νοηματική πρόταση, στην όποία ό υπό συζήτηση όρος περιέχεται. Αυτή ή πρόταση είναι ένα παράδειγμα του τρόπου χρήσης του δρου, και μās δείχνει τί ακριβώς έννοουμε μ' αυτόν στή συγκεκριμένη περίπτωση (BB, 1).
54. Οι δύο αντίπαλες δηλώσεις αοι γενικοί δροι σημαίνουν ένα κοινό στοιχείο» και «οί γενικοί δροι σημαίνουν οϊκογενειακές όμοιότητες» ήχουν παραδοξολογικές ανάλογα με τό είδος τών γενικών δρων στους όποιους προσπαθούμε να τίς εφαρμόσουμε. 'Αν έχουμε κατά νουν έννοιες 'κλειστές', όπως *λ.χ.*, οϊ μαθηματικές έννοιες, τότε ό ίσχυρισμός «δέν υπάρχει καμμιά κοινή ουσία κλπ» μοιάζει άβάσιμος, παραδοξολογικός, γιατί άνατρέπει τό γλωσσικό μας έθος. 'Αν όμως έχουμε κατά νουν έννοιες 'άνοικτές', όπως «παιχνίδι», «τέχνη», «γλώσσα» κλπ, τότε θα έκπλαγόμε άκούοντας τόν οδοικρατικό ίσχυρισμό, διότι συνηθίζουμε να χειρίζομαστε αυτούς τούς δρους σάν να δηλώνουν οϊκογενειακές όμοιότητες άνάμεσα στά πράγματα που ονομάζουμε, κι όχι κάποια κοινή ουσία. 'Απέναντι σ' ένα τέτοιο *ύποθετικό* έθος, θα είναι ό οδοικρατικός ίσχυρισμός που θα ήχησει σάν παραδοξολογία· και είναι σίγουρο πώς θα τόν χαρακτηρίσουμε ως ψευδή. 'Ότι κάνει ό Wittgenstein για να μās αποσταεί από τήν ύπνωτιστική επένεργεια του οδοικρατικού μας έθους, δείχνοντάς μας περιοχές τής γλωσσικής πρακτικής που τείνουμε είτε ν' άγνωσουμε είτε να εξαναγκάζουμε να προσαρμοστούν στίς προκρουστικές θεωρίες μας, θα μπορούσε έξ ίσου να τό κάνει και άν τυχόν ήταν έθος μας να μñ ψάχνουμε διόλου για ουσίες. Είναι γεγονός ότι δύσκολα μπορεί κανείς να διανοηθεί μία τέτοια κατάσταση πραγμάτων, γιατί ό 'λογισμός με άνοικτές έννοιες' δέν άνήκει στήν παράδοση. 'Η ιστορία τής ανθρώπινης διάνοησης είναι ή ιστορία έρμηνευτικών προτύπων που τείνουν συνεχώς προς τά μαθηματικά πρότυπα. Τό είδος τής άκριβείας, τής σφηνείας, τής περιεκτικότητας κλπ. τών μαθηματικών προτύπων διευκόλυνε τίς άλλες περιοχές τής σκέψης (άγνωστο για ποιούς, αλλά πιθανόν για κάποιους λόγους). 'Αλλά ό ρους τής ιστορίας θα μπορούσε να ήταν διαφορετικός· θα μπορούσε να ήταν άλλιώς τά πράγματα και ή παράδοση διαφορετική άπ' αυτήν που γνωρίζουμε. Και κάτι που ίσως είναι πιο σημαντικό: Μπορεί, από ένα σημείο και πέρα, τά μαθηματικά μοντέλα να πάψουν να διευκολύνουν τίς άλλες περιοχές τής σκέψης. Μπορεί οϊ άρετές τους να μñ βρίσκονται σε άρμονία με τά χαρακτηριστικά μελλοντικών μορφών εμπειρίας. Πάντως, ένα είναι σίγουρο: ότι υπάρχουν περιοχές τής γλώσσας μας όπου τό μαθηματικό πρότυπο δέν λειτουργεί. Και είναι σ' αυτές τίς περιοχές όπου ό Wittgenstein θέλει να μās ξεναγήσει για να μās μετακινήσει από τήν άκλόνητη θέση μας πώς οϊ οδοικρατικοί μας ίσχυρισμοί ίσχύουν για όλόκληρη τή γλωσσική επικράτεια.
55. 'Ισως τό παράδειγμα «άνθρωπος» που χρησιμοποιώ έδώ να μñ είναι έξ ίσου πετυχημένο με τό παράδειγμα «παιχνίδι» που ό Wittgenstein χρησιμοποιεί για τούς δικούς του σκοπούς. Είναι στο χέρι του καθενός να βρει κάτι καλύτερο. 'Εκείνο που ώστόσο έχω κατά νουν χρησιμοποιώντας αυτόν τόν δρο είναι μιά έννοια με λίγο πολύ *έναίωτο πεδίο εφαρμογής*. Στά διάφορα πεδία συζήτησης, όπου ή λέξη «άνθρωπος» κάνει τήν εμφάνισή της, ή χρήση της δέν παρουσιάζει μεγάλη οικειλία, όπως ή χρήση τής λέξης «παιχνίδι» ή «τέχνη» κλπ. Έίτε σε ιστορικό είτε σε κοινωνιολογικό είτε σε ανθρωπολογικό είτε σε θρησκευτικό κλπ. πλαίσιο, ό όρισμός «άνθρωπος» είναι όρθιο, όπιοδο, νοήμον θηλαστικό» ίσχυει. Μ' άλλα λόγια, τά γλωσσικά παιχνίδια που παίζονται μ' αυτόν τόν δρο είναι πολύ λίγα. Στήν περίπτωση τών μαθηματικών έννοιών, τό γλωσσικό παιχνίδι είναι *μονάχα ένα*. 'Ο όρισμός ενός μαθηματικού όντος είναι μοναδικός. Δέν πρέπει να συγχέουμε αυτό με τίς οικείλες διατυπώσεις ενός όρισμού. 'Εκείνο που ένδιαφέρει είναι κατά πόσον ή *λογική* του παιχνιδιού παραμένει ή ίδια. 'Αν αλλάξουμε όρισμό, αλλάζουμε μαθηματική δομή. Τό ' τρίγωνο ' του Έδκλειδή είναι διαφορετικό από τό ' τρίγωνο ' του Riemann ή του Lobachevsky. Τό ιδιαίτερο status τών μαθηματικών συζητήσεων όφειλεται στο ότι διεξάγονται κατά κανόνα, είτε από ανθρώπους που γνωρίζουν ένα συγκεκριμένο παιχνίδι (*λ.χ.* τήν Έδκλειδειο Γεωμετρία) είτε από ανθρώπους που γνωρίζουν μέν περισσότερα, αλλά έχουν σχεδόν άπόλυτη έποπτεία τών όρίων αυτών τών παιχνιδιών. 'Ετσι ή χρήση τών δρων είναι πάντοτε ή ίδια· και όταν πάψει να ναι ή ίδια, οϊ συζητητές *γνωρίζουν* πώς έχουν αλλάξει παιχνίδι (γραμματική δομή). 'Όσοι αντίθετα συζητούν για τόν δρο «παιχνίδι» ή

- γιά τόν όρο «τέχνη», ήδη γνωρίζουν πολλά παιχνίδια στά όποια αυτοί οι όροι άπαντούν: καί επειδή τά όρια δέν είναι άπό πρύν χαραγμένα, ούτε χάραξε ποτέ κανείς κανένα, γίνονται άνεπαισθητες μεταπτώσεις άπό τή μιá χρήση στην άλλη, έτσι ώστε ή επανάληψη τής λέξης νά δημιουργεί τήν εντύπωση ότι τό παιχνίδι παραμένει τό ίδιο. 'Αλλά δέν είναι ή μορφή μιás λέξης πού καθορίζει τό νόημα τής άλλα ή χρήση τής (*Lectures and Conversations on Aesthetics, Psychology and Religious Belief (LA)*, compiled from notes taken by Yorick Smythies, Rush Rhees and James Taylor, edited by Cyril Barrett, Basil Blackwell, Oxford 1978. 'Ελληνική μετάφραση τών διαλέξεων γιά τήν αισθητική άπό τόν Κ. Κωβαίο, 'Ανθολόγιον άναλυτικών φιλοσόφων, εκδ. Κ. Βουδούρη, 'Αθήνα 1980, I, §5). Κι έτσι τό νόημα τών όρων μας εξαρτάται κάθε στιγμή άπό τό τί παιχνίδι παίζουμε μ' αυτός («Sage mir, wie du suchst, und ich werde dir sagen, was du suchst», (*Philosophische Bemerkungen (PB)*) (*Philosophical Remarks*), edited by Rush Rhees and translated by Raymond Hargraves and Roger White, Basil Blackwell, Oxford 1975, §27)).
56. Πρβλ. *PU* §114.
57. Πρόκειται γιά έλαφρά παραλλαγή του γνωστού άνεκδóτου γιά τόν Παράδεισο, πού παραδίδει ό Πλάγιος ό πρεσβύτερος (*Historia Naturalis*, XXXV, 36).
58. Πρβλ.: «Die Schwierigkeit ist nicht, die Lösung zu finden, sondern etwas als die Lösung anzuerkennen, was aussieht, als wäre es erst eine Vorstufe zu ihr» (*Zettel (Z)* (bilingual), edited by G.E.M. Anscombe and G.H. von Wright, translated by G.E.M. Anscombe, Basil Blackwell, Oxford 1967, §314).
59. Τέτοιες θεωρίες δέν ταυτίζονται όπωσδήποτε μέ τίς τρέχουσες θεωρίες νοήματος, όπως αυτές εμφανίζονται σ' έναν φιλόσοφο τύπου Dummett. 'Από μιá βιτγκενσταϊνική σκοπιά όστόσο έχουμε νά κάνουμε πάντοτε μέ παραλλαγές τής ίδιας πλάνης. Γιά μιá εξαιρετικά περιεκτική περίληψη του τί είναι μιá σύγχρονη θεωρία νοήματος, βλ. τό πρώτο μέρος του άρθρου του McDowell, «Truth-Conditions, Bivalence and Verificationism», *Truth and Meaning: Essays in Semantics*, Evans & McDowell, editors, 1976, Oxford University Press.
60. «'Realismus', 'Idealismus', etc. sind schon von vornherein metaphysische Namen. D. h., sie deuten darauf hin, daß ihre Anhänger glauben, etwas Bestimmtes über das Wesen der Welt aussagen zu können» (*PB* §55).
61. Πρβλ. Ferrater Mora, έ.ά., 108-9.
62. «Και άλλοι πρύν τόν Wittgenstein μιás είχαν προειδοποιήσει γιά τούς κινδύνους τής 'άφαιρετικής σκέψης'. 'Αλλά ό Wittgenstein μιás έδειξε έναν-έναν τούς κινδύνους». (John Wisdom, «A Feature of Wittgenstein's Technique», Fann, έ.ά. 364).
63. Πρβλ.: Erich Heller, «Wittgenstein: Unphilosophical Notes», Fann, έ.ά., 166.
64. *PU* §2.
65. *PU* §116.
66. «Die Lösung philosophischer Probleme verglichen mit dem Geschenk im Märchen, das im Zauberschloß zauberisch erscheint und wenn man es draußen beim Tag betrachtet, nichts ist, als ein gewöhnliches Stück Eisen (oder dergleichen)». (*Vermischte Bemerkungen (VB)* (*Culture and Value*), (bilingual), edited by G.H. von Wright in collaboration with Heikki Nyman, translated by Peter Winch, Basil Blackwell, Oxford 1980, 11 (1931)).
67. 'Η 'άποδόμηση' τής μεταφυσικής άνοησίας νοείται άπό πολλούς φιλοσόφους, άκόμη καί άπό εκείνους πού φέρονται σάν συνεχιστές του έργου του Wittgenstein, σάν ένα είδος κατεδάφισης κάποιου κτιρίου. 'Ανάλυση τής δομής του είναι γι' αυτούς προσεκτική παρατήρηση ενός-ένός άπό τά υλικά πού τό συνθέταν. Μά τί μπορεί ένα τουβλό νά μις πεί γιά τόν ρόλο πού έπαιξε κάποτε στό κτίριο; Οί άναλυτικοί φιλόσοφοι άυτής τής συνομοταξίας μοιάζουν μέ τά παιδάκια πού σπάνε τό παιχνίδι τους γιά νά δοϋν πώς μιλούσε, πώς κοινιόταν κλπ. Φυσικά αυτό δέν τό μαθαίνουν, παρά άπομένουν μέ κάτι άκατανόητους τροχούς καί έλατήρια καί βίδες πού κινούν τήν περιέργεια καί τόν θαυμασμό τους καί πού μπορούν νά κάνουν άπλούστερες δουλειές άπό εκείνη πού έκαναν συνθεθειμένα στον άρχικό μηχανισμό: Νά κυλάνε, νά τσουλάνε, νά χρησιμεύουν σάν βλήματα λόγω του βάρους τους ή σάν στηρίγματα λόγω τής άντοχής τους, ή σάν ποιός ξερεί τί, λόγω όρισμένων μορφικών γνωρισμάτων τους.
- Τά προϊόντα μιás τέτοιας φιλοσοφικής άνάλυσης δέ μις λένε τίποτε γιά τόν ρόλο πού έπαιζαν στό κτίριο (πού κατεδαφίσαμε, άκριβώς επειδή ήμασταν περιεργοί νά μάθουμε πώς ήταν δομημένο). Οί λειτουργίες πού τά βάζουμε νά κάνουν μπορεί νά είναι, άλλα μπορεί καί όχι, οι άρχικές.
- 'Η μέθοδος του Wittgenstein δέν είναι ή κατεδάφιση, άλλα ή διαφανοποίηση. 'Ο μόνος τρόπος νά μαθαίναμε πώς είναι δομημένο ένα κτίριο, θά ήταν νά τό κάναμε (μέ κάποιον μαγικό τρόπο) διαφανές. Τά υλικά θά βρίσκονταν εκεί, πάνω στό κτίριο, καί θά μπορούσαμε νά τά έποπτεύουμε τήν όρα πού έπιτελούν τή λειτουργία τους. Μονάχα τότε μπορούν νά μις μιλήσουν γιά τή σημασία τους στην δλη κατασκευή. Μέ μιá τέτοια 'μαγική' μέθοδο διαφανοποίησης θά μπορούσε νά παραβληθεί ή τεχνική του Wittgenstein.
68. Αυτό είναι κάποι πού πιστεύει βαθιά καί ό ίδιος ό Wittgenstein: «Μή θαρρείς πώς περιφρονώ τή μεταφυσική ή πώς πάω νά τή γελοιοποιήσω. 'Αντίθετα, πιστεύω πώς τά μεγάλα μεταφυσικά συγγράμματα του παρελθόντος είναι άπό τά ευγενικότερα προϊόντα του άνθρωπίνου πνεύματος». ('Από τίς άναμνήσεις του M.O.C. Drury, βλ. Fann, έ.ά., 68).